

STUDII DE ISTORIE A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI

VOL. XIII

IPOSTAZE ALE TRANSCENDENȚEI

STUDIES ON THE HISTORY OF ROMANIAN PHILOSOPHY

VOL. XIII

FORMS OF TRANSCENDENCE

ACADEMIA ROMÂNĂ

**INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”**

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI**

vol. XIII

IPOSTAZE ALE TRANSCENDENȚEI

Coordonatori:

**Alexandru Surdu, Mihai Popa,
Mona Mamulea, Viorel Cernica,
Titus Lates**

**EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2017**

Copyright @ Editura Academiei Române, 2017
Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5,
050711, București, România
Tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46
Tel./Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: <http://www.ear.ro>

Referenți: acad. VASILE TONOIU
CS I dr. MARIUS DOBRE

Redactori: ADRIAN MIRCEA DOBRE
Tehnoredactor: DANIELA FLORESCU
Coperta: MARIANA ȘERBĂNESCU

Bun de tipar: 17.11.2017. Format: 16/70×100.
Coli de tipar: 16
C.Z. pentru biblioteci mari: 1(498)(09)(082)
C.Z. pentru biblioteci mici: 1

CUPRINS

I. IPOSTAZE ALE TRANSCENDENȚEI

Alexandru Surdu , Concepții despre transcendență în filosofia contemporană europeană și românească	11
Claudiu Baci , Gândire dogmatică și gândire funcțională la Lucian Blaga	19
Viorel Cernica , Prejudecăți comune și judecăți filosofice privind transcendența.....	27
Ionuț Isac , Problema transcendenței în viziunea realismului critic al lui Dumitru Isac	47
Cornel-Florin Moraru , Note către o interpretare meontologică a gândirii lui Lucian Blaga. Sensuri ale transcendenței și ipostazierea nimicului.....	63
Cătălina Condruz , Transcendență și alteritate la Constantin Noica și Edmund Husserl	77
<i>Ipostaze ale transcendenței și transcendentalului în filosofia românească: câteva spicuiuri și trimiteri (bibliografie tematică de Titus Lates)</i>	87

II. SISTEME METAFIZICE

Constantin Stoenescu , Devenirea ca procesualitate la Constantin Noica. Cum este posibilă ireversibilitatea în modelul logic al determinațiilor.....	109
Oana Șerban , „Concepte deschise” în metafizica lui Constantin Noica. Meditațiile cartesiene ca schiță a „cum e cu puțință ceva nou”	121
Traian-Ioan Geană , Despre subversiune și apologia naturii în istoria epistemologiei. Goethe și Blaga, paznici ai corolei de minuni a lumii.....	143
George Tarara , Despre reconstrucția metafizicii la Blaga	195

III. FILOSOFIA ÎN EPOCA VECHE A CULTURII ROMÂNEȘTI

Dragoș Popescu , Idei și concepții filosofice în epoca slavonă din Principatele Române (sec. XIV–XVI).....	209
Șerban N. Nicolau , Pătrunderea limbii grecești în Principatele Române.....	231

IV. SEMNAL

<i>Istoria filosofiei românești în anul 2016 (bibliografie de Titus Lates)</i>	253
--	-----

CONTENTS

I. FORMS OF TRANSCENDENCE

Alexandru Surdu , Contemporary European and Romanian philosophers on transcendence.....	11
Claudiu Baci , Dogmatic thought and functional thought in Lucian Blaga	19
Viorel Cernica , Common prejudices and philosophical judgments regarding the transcendence.....	27
Ionuț Isac , The issue of transcendence from the perspective of the critical realism of Dumitru Isac.....	47
Cornel-Florin Moraru , Notes towards a meontological interpretation of Lucian Blaga's thinking. Meanings of transcendence and the hypostaziation of nothingness.....	63
Cătălina Condruz , Transcendence and alterity in Noica and Husserl's philosophy ...	77
<i>Forms of transcendence and transcendentalism in Romanian philosophy</i> (a bibliography by Titus Lates).....	87

II. METAPHYSICAL THOUGHT

Constantin Stoescu , The becoming as processuality at Constantin Noica. How is reversibility possible in the logical model of determinations.....	109
Oana Șerban , „Open concepts” in Constantin Noica's metaphysics. The Cartesian meditations as a sketch on “how is something new possible”.....	121
Traian-Ioan Geană , On subversion and the apology of nature in the history of epistemology. Goethe and Blaga, guardians of the world's corolla of wonders.....	143
George Tarara , On Blaga's reconstruction of metaphysics.....	195

III. PHILOSOPHY DURING THE EARLY PERIOD OF THE ROMANIAN CULTURE

Dragoș Popescu , Ideas and philosophical beliefs in the Slavonic period in Romanian Principalities (14 th –16 th centuries).....	209
Șerban N. Nicolau , The usage of Greek language in Romanian Principalities in 14 th –18 th century.....	231

IV. REFERENCES

<i>The history of Romanian philosophy in 2016</i> (a bibliography by Titus Lates).....	253
--	-----

IDEI ȘI CONCEPȚII FILOSOFICE ÎN EPOCA SLAVONĂ DIN PRINCIPATELE ROMÂNE (SEC. XIV–XVI)

DRAGOȘ POPESCU*

IDEAS AND PHILOSOPHICAL BELIEFS IN THE SLAVONIC PERIOD
IN ROMANIAN PRINCIPALITIES (14TH–16TH CENTURIES)

ABSTRACT: The paper presents the historical context of the development of the Slavonic literature in the Romanian Principalities, the main types of Slavonic writings that circulated in the 14th–16th century in Moldavia and Wallachia, and the philosophical content of these writings. Then, the most important writing from the Slavonic-Romanian period, *The Teachings of Prince Neagoe Basarab, to his son Prince Theodosie* (preserved entirely in a 16th-century Romanian translation) is presented.

KEYWORDS: Slavonic-Romanian Literature; post-Byzantine philosophy in 14th–16th century; *The Teachings of Prince Neagoe Basarab, to his son Prince Theodosie*.

CONTEXTUL APARIȚIEI ȘI DEZVOLTĂRII LITERATURII SLAVO-ROMÂNE

Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, într-un context politic relativ favorabil, de scurtă durată, au luat ființă principatele Țării Românești și Moldovei. Străduințele primilor domnitori din cele două țări românești s-au îndreptat, la început (a doua jumătate a secolului al XIV-lea), către afirmarea independenței față de regatul catolic al Ungariei, susținut de Roma, apoi (de la începutul secolului al XV-lea) către menținerea organizării statale în fața înaintării rapide a puterii militare otomane, care ajunsese până la Dunăre. După primul veac de existență al Țării Românești și Moldovei – cu prețul unor bătălii de mare anvergură, dacă ținem cont de resursele disponibile ale unor state abia întemeiate – cele două obiective erau oarecum îndeplinite, deși amenințarea otomană n-a încetat să apese asupra evoluției situației politice, economice și sociale din zonă până în secolul al XIX-lea¹.

Distrușgerea statelor slave din sudul Dunării de către turci a avut în teritoriile Țării Românești, Moldovei, dar și al părților locuite de creștini ortodocși din regatul Ungariei, un efect profund, deoarece populația de aici și din întreaga Peninsulă

¹ Date istorice despre situația politică, economică și socială din perioada anterioară întemeierii Țărilor Române și cea imediat următoare în: Ștefan Ștefănescu, „Istoria românilor în Evul Mediu”, în: idem, *Scriseri istorice*, cu un cuvânt înainte de acad. Dan Berindei, vicepreședinte al Academiei Române, ed. îngrijită de Bogdan-Alexandru Halic, București, Editura Academiei Române, 2014.

* Academia Română: Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”.

Balcanică, se găsea, prin intermediul acestor state, în străveche legătură cu Bizanțul. Deși încetase demult să exercite un control politic și administrativ asupra fostelor sale provincii balcanice, Bizanțul a rămas definitiv centrul religios și cultural al acestora. Acest statut s-a păstrat chiar și după ce capitala imperială a fost transformată în reședința sultanilor otomani. Faptul s-a datorat, nu în ultimul rând, ridicării limbii slavone la rangul de limbă de cultură (începând cu sec. al IX-lea), în vederea creștinării slavilor și integrării lor rapide în civilizația creștin-ortodoxă, aflată deja sub asediu islamic, mai târziu și catolic. Supusă apoi timp de sute de ani unor condiții extrem de vitrege, care ar fi fost simțitor îmbunătățite prin islamizare, cea mai mare parte a populației balcanice a rămas ortodoxă, credincioasă moștenirii bizantine.

În vederea utilizării limbii slavone ca limbă de cult și de cancelarie, pe teritoriile statelor slave sud-dunărene se efectuaseră traduceri de texte bizantine cu caracter religios și juridic. Aceste texte au stat apoi la baza culturii slavone, care poate fi considerată o cultură bizantină de limbă slavă, preluată ca atare de Țara Românească și Moldova, în epoca întemeierii lor.

În cele două principate românești, ca și în toate teritoriile din Peninsula Balcanică cu populații vorbitoare de limbă latină (vlahii), creștinarea avusese loc cu mult înaintea introducerii limbii slavone în cult, fapt atestat atât arheologic, cât și lingvistic, prin existența timpurie în limba română a cuvintelor de origine latină care desemnează noțiunile fundamentale ale acestei religii (de ex.: Dumnezeu, înger, crez, credință, cruce, biserică ș.a.m.d.). Dar necesitățile de organizare bisericească și de stat au impus preluarea și folosirea limbii slavone, situație care s-a perpetuat până în secolul al XVI-lea, când slavona cedează treptat locul limbii române în principatele românești².

² Limba slavonă a fost cultivată și s-a răspândit pornind din câteva centre de cultură de la sud de Dunăre ca urmare a apariției celor mai vechi instituții bisericești ale slavilor. Cea dintâi se afla la Preslav (nord-estul Bulgariei actuale), unde, în 870, patriarhul de la Constantinopol încuviințează înființarea unei arhiepiscopii. Din anul 886 funcționează aici prima școală slavă, iar în 889 ritul grecesc este înlocuit cu ritul slav. În 918 Biserica bulgară devine autocefală, iar patriarhul ei este recunoscut de Constantinopol. Cronicile bizantine din sec. IX și X menționează dependența teritoriilor din nordul Dunării, până la Tisa, de primul imperiu bulgar. Epocii de înflorire culturală, care radiază în ținuturile învecinate, și chiar în unele mai îndepărtate, îi pun capăt campaniile împăratului bizantin Vasile al II-lea, care desființează statul bulgar și restructurează biserica bulgară. Printr-un edict al acestui împărat, datând din 1020, Biserica Vlahilor intră sub jurisdicția arhiepiscopiei de Ohrida, sub care va rămâne până în secolul al XII-lea. În ciuda dezastrului politic suferit, importanța „epocii de aur” a literaturii bulgare a rămas mare: „Odată cu slujba bisericească, limba și cartea slavă trec la Sârbi, la Ruși – până la Novgorod – și la Românii din nordul Dunării, cuprinzând în aceeași sferă bisericească popoare care pe atunci erau puțin diferențiate ca entități naționale” (Ecatrina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă în Principatele române în veacul al XV-lea, După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1939, p. 13). Mai târziu, în epoca Imperiului vlaho-bulgar al fraților Petru și Asan, succesorilor acestora (1185–1258), apoi până la 1396 (bătălia de la Nicopole), se reia activitatea culturală în limba slavonă (al cărei centru principal era acum Târnova, cu episcopii cu influențe și în stânga Dunării: Vidin și Silistra). Noul avânt al literaturii bulgare atinge teritoriile care, curând, vor intra în componența Țării Românești și Moldovei. De asemenea, consolidarea statului sârb duce la o înflorire culturală locală, care se va resimți mai târziu în țările române.

După eșecul ultimelor negocieri în vederea apropierii dintre ortodoxie și catolicism (care au avut loc chiar în vremea constituirii Țărilor Române), pentru a pune în funcțiune și a dezvolta cât mai mult Mitropoliile ortodoxe din Țara Românească și Moldova, cei dintâi domnitori din principate au adus în țară călugări cu educație slavonă, care au fondat mănăstiri unde se depozitau și apoi se copiau textele necesare serviciului religios. De asemenea, necesitățile administrative și diplomatice au făcut ca, la Curțile domnești, să fie chemate persoane capabile să redacteze acte de cancelarie în limba slavonă. Nume de logofeți, dieci ori pisari (adică slujbași ai cancelariilor) au ajuns până la noi; tocmai datorită numelor, ne putem da seama acum că unii erau români (Danciul grămatic, Stoica diac, Florea grămatic sunt numele a trei dintre cei peste treizeci care au întocmit diferite acte pe vremea lui Neagoe Basarab, fără a fi călugări).

Slavona a fost folosită de domnitorii Moldovei și Țării Românești chiar și în corespondența cu șefii comunităților catolice săsești din Transilvania, care în mod normal utilizau limba latină ca limbă de cancelarie. Numeroase inscripții, așezate de domnitori și de alte persoane însemnate (boieri, ierarhi), cu ocazia ridicării unor construcții (în special biserici), au fost redactate, de asemenea, în limba slavonă. Ca urmare a acestei utilizări generalizate a limbii slavone ca limbă de cultură, încă din sec. XIV, cultura slavonă a supraviețuit în Țara Românească și în Moldova multă vreme după desființarea de către turci a statului bulgar și a celui sârb.

Limba slavonă nu a fost însă limbă vorbită în Țările Române. Există destule informații potrivit cărora populația nu înțelegea această limbă³. Atunci când limba română a început să fie utilizată în cadrul serviciului religios și în afara acestuia (începând din sec. al XVI-lea), alfabetul chirilic a continuat să fie folosit pentru scrierea textelor românești, ceea ce a condus la situația neobișnuită că o literatură într-o limbă neolatină a fost redactată cu slove chirilice. Sesizând-o, Dimitrie Cantemir ne relatează, în *Descriptio Moldaviae (Caput V De litteris Moldavorum)*, că înlocuirea alfabetului latin cu cel chirilic ar fi fost o măsură luată de Alexandru cel Bun, pentru a împiedica propagarea scrierilor catolice în Moldova⁴. Este o

³ Nicolae Iorga afirmă că folosirea slavonei s-a limitat la necesitățile de cult și de cultură, la rândul lor explicabile prin imperative de ordin politic și diplomatic. El subliniază că „Niciodată boierii între dâșii, sau domnul cu boierii săi, nu au vorbit limba slavonă; niciodată limba slavonă nu a servit drept limbă de întrebuințare în clasa de sus” și, de asemenea: „Și tot astfel, atunci când s-a trecut la noi de la slavonă în limba românească, nu s-a trecut din cauza unei conștiințe naționale românești, nici din cauza unei convingeri de superioritate a acesteia față de cea dintâi, ci fiindcă nu se mai înțelegea limba slavonă” (N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică (după note stenografice ale unui curs)*, postfață, bibliografie și note de Mihai Ungheanu, București, Editura Minerva, 1988, pp. 30–31).

⁴ Iată pasajul cantemirian, împreună cu traducerea sa: „Ante conciliabulum Florentinum, exemplo reliquarum gentium qui e Romano sermone suas linguas corrumperere, latinis Moldavi utebantur characteribus. At cum in ea synodo Moldaviae Metropolita, uti supra diximus, ad castra Latinorum decessisset, successor eius, Marci Ephesi diaconus, gente Bulgarus, nomine Theoctistus, quo magis eradicaret e Moldova ecclesia Latinorum fermenta, iuvenibusque occasionem legendorum latinorum sophermatum adimeret, *Alexandro Bono* suasit ut non solum homines diversa de sacris sentientes, sed et

informație neconfirmată din altă sursă, deși este documentată prezența unor instituții catolice în sudul Moldovei pe vremea invaziilor mongole și chiar înainte. Se cunoaște totodată faptul că, într-adevăr, Alexandru cel Bun a înființat o școală la Suceava (cca. 1402), sub conducerea lui Grigore Țamblac, denumit în diferite documente ulterioare „fost dascăl al Țării Moldovlahiei” și „dascăl întâiu de început în Moldova”⁵.

În secolul al XIV-lea, se înființează o serie de mănăstiri în Țara Românească și Moldova⁶. Apoi, cele două Mitropolii⁷. Mănăstirile au fost locurile unde s-a

latinas litteras e principatu suo exulare iuberet, et iis slavoniica substitueret, eoque nimio et intempestivo zelo illius barbariei, quae nunc Moldaviam tenet, primus auctor extitit; cum autem slavonici characteres non sufficerent pronunciationi omnium vocabulorum, quae moldavica lingua partim e latina corruerat, partim e vicinarum gentium dialectis adoptaverat, rite exprimende, aliquot novi etiam characteres excogitari debuerunt, quo factum est, ut tantum litterarum numerum postea moldavicus sermo acceperit, quantum nulla alia Europeorum dialectus patitur” („Înainte de conciliul de la Florența, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut de partea papistașilor, după cum am spus mai sus, urmașul acestuia, diaconul lui Marcu al Efesului, bulgar de neam, pe nume Teoctist, ca să stărpească și mai mult orice sămânță papistașească din biserica moldovenească și ca să ia tinerilor puțința de a citi sofismele papistașilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din țara lui pe oamenii care gândeau altfel în privința celor sfinte, dar și literele latine, și să le înlocuiască cu cele slavone; prin acest zel exagerat și nelalocul lui el a fost inițiatorul acestei barbarii care stăpânește acum Moldova. Dar deoarece literele slavone nu erau de ajuns la număr spre a arăta exact pronunțarea tuturor cuvintelor pe care limba moldovenească parte le luase din cea latină, parte și le însușise din limbile neamurilor vecine, a trebuit să se nască câteva litere noi și așa s-a ajuns ca limba moldovenească să aibă un atât de mare număr de litere cât nu are nici o altă limbă europeană) – Dimitrie Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D.M. Pippidi, București, Editura Academiei RSR, 1973, p. 370–371. Teoctist figurează, din 1455, ca mitropolit al Moldovei pe o listă care începe cu el (cf. *Istoria bisericii române, Manual pentru Institutele teologice*, vol. I (– 1632), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1957, p. 225. Înainte de Conciliul florentin, care a avut loc în 1439, când domnitorul Alexandru cel Bun nu mai era în viață de șapte ani, la Conciliul de la Constanța (1414–1418), Grigore Țamblac, ca mitropolit al Kievului (vezi *infra*), a fost însoțit de o delegație din Moldova, reprezentând zece orașe: Suceava, Roman, Iași, Hârlău, Bârlad, Moerland, Mayda, Herat, Mentz, Molga, și de o delegație din Țara Românească – *ibidem*, p. 226). Este foarte probabil ca informațiile transmise de Cantemir să sintetizeze evenimente diferite care au avut loc în această epocă. În orice caz, a fost vorba despre evenimente cu importanță pe termen lung. Principatele Țării Românești și Moldovei au rămas, din această epocă, de partea ortodoxiei, catolicismul nereușind să se consolideze în cadrul populației românești de pe ambele versante ale Carpaților. Primul secol după căderea Constantinopolului a fost, din punct de vedere cultural și religios, un secol de izolare pentru populația românească. Literatura slavo-română apare ca expresia culturală a acestei izolări. Abia o dată cu revenirea ortodoxiei, sub dominație otomană, izolarea slăbește. Din sudul Dunării apar, începând cu sec. al XVI-lea, noi influențe, care însă se exprimă în limba greacă.

⁵ Ecaterina Șt. Piscupescu, *op. cit.*, p. 34. Vezi și „Academia Domnească a lui Alexandru cel Bun – Legendă sau realitate?” în Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X-XVII)*, București, Editura Academiei R.S.R., 1971, pp.146–156.

⁶ „Arhidiaconul Nicodim, un călugăr învățat de la muntele Athos, întemeiază primele mănăstiri și organizează viața călugărească la noi. Cea dintâi mănăstire pe care o ridică este Prislopul, lângă Hațeg,

desfășurat activitatea culturală pe teritoriile românești, de-a lungul epocii slavo-române și după sfârșitul acestei epoci. Activitatea culturală consta în formarea de copişti, caligrafi, traducători, pictori de biserici etc. care transcriau manuscrise cu caracter religios și administrativ, elaborau cronici și diferite alte documente, dădeau învățătura elementară viitorilor preoți, furnizau Domniei persoane capabile să asigure serviciile judecătorești și diplomatice.

Despre o activitate filosofică autonomă – în spațiul mănăstiresc sau în afara acestuia – nu se poate vorbi într-o epocă de conflicte aspre și aproape neîntrerupte, în care transmiterea a moștenirii culturale ridica probleme aproape insurmontabile. Simpla existență și dezvoltarea filosofiei în genere presupune o continuitate a gândirii întinsă pe generații. Copierea și depozitarea de texte filosofice nu înseamnă mai nimic fără persistența școlilor și comentariilor de texte clasice. Însă întreținerea școlilor și dascălilor capabili de a desfășura activitatea înalt specializată de comentare a textelor filosofice presupune costuri pe care nici măcar ultimii basilei bizantini nu le mai puteau achita în Constantinopolul pe cale a fi cucerit de turci, ceea ce a produs exodul profesorilor de acolo în Italia. Este de neconceput ca, fără o acumulare treptată a experienței, prin educație filosofică neîntreruptă, să se ajungă la apariția de scrieri filosofice originale. Ceea ce era imposibil de realizat în Țările Române în secolele XIV–XVI (și, mai târziu, s-a întâmplat doar sporadic).

Totuși, unele elemente filosofice, care fuseseră preluate mai întâi în slavonă din cultura bizantină (unde își jucaseră rolul lor în marile dispute teologice ale

după cum s'a aflat dintr'o cronică rimată, găsită acolo. De aici era să fie ales mai târziu primul mitropolit al Ardealului, egumenul Ion, pe care Mihai Viteazul l-a înscăunat la Alba Iulia, în 1599. După Prislop, Nicodim întemeiază la 1370, cu ajutorul lui Vlaicu Vodă, mănăstirea Vodița lângă Vârciorova, apoi la 1372 Tismana în Gorj, cu sprijinul bănesc al domnitorului Vlaicu, apoi al lui Radu – fiul acestuia – și în urmă cu al lui Dan, fiul lui Radu. La 1388 Mircea cel Mare înalță mănăstirile Călimănești și Cozia în Vâlcea, apoi Cotmeana în Argeș, urmând astfel începutul bun făcut de Nicodim.

Acestor mănăstiri le urmau altele, clădite de Domn sau de boierii evlavioși și înzestrate cu sate, moșii și sălășuri de țigani: Strugalea, la Dunăre – probabil în părțile Giurgiului – se datorește tot lui Mircea; Snagovul, întemeiată de boierul Vintilă, pe timpul lui Mircea; Govora, în Vâlcea, fu clădită de Radu Vodă cel Mare la 1496, iar Bistrița, de asemenea în Vâlcea, este fondată de banul Craiovescu la 1498.

În Moldova, ca și în Țara Românească, se crede că existau mici schituri de lemn așezate în locuri ferite, prin munți și păduri – în cari slujeau schimnici evlavioși – încă din sec. al XIV-lea, înainte de a se fi cunoscut o viață monahală bine organizată. Unele din aceste schituri erau mărite cu timpul și zidite în piatră, fiind populate cu un număr mai mare de călugări. Așa s'a întâmplat și cu mănăstirea Neamț, azi cea mai mare din țara noastră. Deși aceasta este socotită ca cea mai veche mănăstire a Moldovei, înaintea ei este dată existența mănăstirii Bogdănești, înființată încă de pe timpul lui Bogdan Vodă. După tradiție, mănăstirea Neamț a fost întemeiată de călugării Sofronie, Pimen și Siluan, veniți din Țara Românească și cari probabil erau ucenici de ai lui Nicodim. E la 1390, Petru Mușat o zidește în piatră și o înnoiește. Tot din acest timp (1391) datează și mănăstirea «Sf. Nicolae» dela Poiana, numită apoi Pobrata sau Probota⁷ (Ecaterina Șt. Piscupescu, *op. cit.*, pp. 16, 17).

⁷ Detalii privind întemeierea celor două Mitropolii românești în *Istoria bisericii române, Manual pentru Institutele teologice*, vol. I (– 1632), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1957, pp. 139–304.

secolelor trecute), au intrat în componența literaturii slavo-române și chiar au contribuit la constituirea unui specific al acesteia. Pentru omul cultivat al Bizanțului filosofia nu era văzută, oricum, ca o activitate separată de religie. Nici pentru învățații din epoca slavo-română și din epoca literaturii române vechi nu va fi. Dar cunoștințele filosofice nu erau ignorate ori respinse, în măsura în care contribuiau la buna receptare a învățaturii creștine. Cu atât mai mult cu cât ocrotirea religiei, în care și cunoștințele filosofice constituiau un ferment important, era o datorie esențială a domnitorilor creștini, de modul în care se achitau de ea depinzând prestigiul și autoritatea fiecăruia.

Terminologia teologico-filosofică bizantină, care a alimentat disputele în jurul unor chestiuni spinoase (d. ex. chestiunea *filioque*), nu avea un corespondent la fel de nuanțat în limba slavonă. De fapt, se pare că limba slavonă se afla într-un proces de acomodare cu terminologia filosofică greacă, căutând să găsească echivalențe pentru noțiuni vehiculate de aceasta. P.P. Panaitescu descriind *mss. nr. 72* (vezi *infra*), reproduce termeni slavoni care desemnează categorii și predicabile, a căror origine se regăsește în texte teologice care valorifică, la rândul lor, termeni ai filosofiei grecești: *в кѣствѣ* (despre ființă – poate echivalent al *τὸ τί ἦν εἶναι* aristotelic, lat. *essentia*); *о обѣствѣ* (despre substanță – echivalând, se pare, termenul aristotelic *οὐσία*), *о личѣ* (despre aspect – care poate reveni propriului, *ἰδίον*), *в различки* (despre distincție – de fapt: diferență, *διαφορά*), *в количѣствѣ* и *в мѣримех* (despre cantitate și măsuri – categoria aristotelică corespunzătoare: *ποσόν*)⁸.

CONȚINUT FILOSOFIC ÎN MANUSCRISELE SLAVO-ROMÂNE

Până în prezent, conținutul filosofic al manuscriselor slave din România nu a fost analizat în detaliu. O listă cu manuscrise slave din colecția Bibliotecii Academiei Române, în care s-au identificat traduceri de texte patristice și filosofice de largă circulație în ultimele două veacuri bizantine, a fost alcătuită în urmă cu aproape cincizeci de ani de Petre Lucaciu și Veronica Vasilescu. O reproducem în continuare, cu câteva remarci: 1. *ms. nr. 72*, din sec. XIV, cu fragmente din opera lui Aristotel, Apollonios din Rhodos și un text de logică; 2. *ms. nr. 159*, din sec. XV, conținând cugetări ale Sf. Maxim Mărturisitorul, Sf. Simion Noul Teolog, Sf. Theodor al Edessei; 3. *ms. nr. 161* (sec. XV) cu fragmente din scrierile lui Ioan Karpathios; 4. *ms. nr. 315* (sec. XIV sau XV) conține câteva file (102–128) despre funcțiile rațiunii; 5. *ms. nr. 153* (sec. XV) cu scrieri ale Sf. Grigorie Palama; 6. *ms. nr. 148*, din sec. XV, cu operele lui Sf. Damaschin Studitul (c. 1520–1577 –

⁸ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P. Română*, vol. I, București, Biblioteca Academiei R.P.R., 1959, p. 88.

de unde reiese că datarea este îndoielnică: dat fiind că autorul a trăit în sec. XVI, manuscrisul scrierilor lui nu poate fi din sec. XV); 7. *ms. nr. 147*, alcătuit în sec. XV și XVI, cuprinde cuvântările lui Iosif Bryennios (c. 1350–1431), rostite la curtea imperială bizantină după Conciliul de la Ferrara-Florența (1438–1439) – explicație curioasă având în vedere data morții autorului⁹; 8. *ms. nr. 157* (sec. XVI), cu o parte privitoare la teoria existenței (?); 9. *ms. nr. 310*, din sec. XVI, copiat în Țara Românească, cu conținut aproape în întregime filosofic, referiri la Aristotel și Platon și un tratat de logică apropiat de cel din *ms. nr. 72*; 10. *ms. nr. 290* (sec. XVI) cu texte din Sf. Dionisie Areopagitul; 11. *ms. nr. 517* (copie din sec. XVIII a unui text mai vechi) cu părți din opera filosofică a Sf. Ioan Damaschin; 12. *ms. nr. 461*, cuprinzând o listă cu cărți interzise de Biserica ortodoxă¹⁰.

Documentele enumerate lasă să se înțeleagă că este vorba despre un fel de „manuale”, destinate deprinderii unor cunoștințe de bază filosofice, în limba slavonă. Prezența acestor „manuale” în culegeri de texte cu conținut variat se datorează practicii elaborării de „sbornice”, manuscrise copiate pentru uzul unor personaje importante sau membri ai familiilor acestora, care erau apoi multiplicare și intrau în circulație mai largă. Era o modalitate comodă de propagare a scrierilor în epoca premergătoare răspândirii tiparului.

Trebuie remarcat că avem de-a face cu scrieri care, la vremea redactării manuscriselor, erau de cea mai mare actualitate în lumea ortodoxă. Selecția textelor pătrunse în nou înființatele mănăstiri (unde au fost utilizate apoi multă vreme) s-a făcut în funcție de nevoile momentului, nu după criterii de interes strict filosofic. Prezența lor pe teritoriul românesc dovedește contactul reprezentanților bisericii ortodoxe locale cu problemele de interes ale epocii, ceea ce este atestat și din izvoarele istorice. Ultimele dispute teologice din Imperiul bizantin, cu reverberații politice, au pus în discuție probleme care se regăsesc în manuscrisele din listă. Informațiile istorice care ni s-au transmis atestă interesul unor figuri de vază ale ortodoxiei din Moldova și Țara Românească pentru Conciliile convocate în ultimii ani ai Bizanțului.

Este cazul lui Grigorie Țamblac, care se afla, din august 1401, în Moldova. Aici, el a contribuit la înființarea unei „școli de slavonie”, între 1403–1406 fiind egumenul mănăstirii Neamț. După o perioadă petrecută în Rusia (unde, ca Mitropolit

⁹ Iosif Bryennios a fost un teolog din cercul palamit și un adversar al unirii bisericilor, soluție politică de compromis vizând contracararea înaintării otomane, care a produs vii tulburări în vremea ultimilor împărați bizantini. Bryennios a fost dascălul Sf. Marcu Eugenicul sau Sf. Marcu al Efesului (1392–1444), a cărui opoziție față de unire a fost, se pare, decisivă. Referința lui Dimitrie Cantemir din *Descrierea Moldovei*, la „Marcu Ephesi diaconus, gente Bulgarus, nomine Theoctistus” (vezi *supra*, nota 2) vizează un apropiat al acestui respectat personaj, care era prezent în Moldova și avea o influență importantă la Curtea domnească.

¹⁰ Petre Lucaciu, *Începuturi ale logicii românești*, București, Editura Științifică, 1970, pp. 10–11.

al Kievului, a participat la Conciliul de la Constanța), Țamblac se întoarce în 1418 în Moldova și rămâne aici până la sfârșitul vieții.

TIPOLOGIA SCRIERILOR SLAVO-ROMÂNE

Constituirea fondurilor de manuscrise medievale din România, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a evidențiat faptul că, în bibliotecile vechilor mănăstiri românești, în posesia diverșilor particulari, ca și în străinătate (Bulgaria, Grecia, Rusia, Franța, Anglia etc.), se găseau numeroase texte slavone (în ambele tipuri de redacție, bulgară și sârbă) copiate pe teritoriul Țării Românești și Moldovei, mai rar în Transilvania și celelalte teritorii locuite de români la vest de Carpați, în secolele XV–XVII, ale căror particularități gramaticale, redacționale, stilistice, justificau încadrarea într-o categorie aparte: literatura slavo-română.

Unul dintre cele mai importante fonduri de manuscrise slavone din sec. XV–XVI era la Neamț, în Moldova. Un altul se găsea la Mănăstirea Bistrița din Oltenia. Importanța acestuia este deosebită pentru că, în atmosfera de aici, a crescut și s-a format Neagoe Basarab, autorul celei mai importante scrieri din epoca slavo-română, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Despre acest fond de manuscrise relatează Alexandru Odobescu, însărcinat, în 1860, de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice cu aducerea la București a 19 manuscrise deosebit de prețioase, că mai deținea „vreo 300 de volume vechi foarte rău conservate” dintre care „vreo 80 de manuscripte slavone (evanghelii, psaltiri, minee, ceasloave, pravili canonice etc.) scrise cu litere capitale și minuscule, de formate folio, în 8° și în 4°”¹¹.

Manuscrisele în limba slavonă sunt grupate în patru categorii, fiecare cu subdiviziunile sale:

A. *Scrieri religioase:*

- a. scrieri conținând în întregime sau parțial Sfintele Scripturi și scrieri liturgice;
- b. scrieri dogmatice și instructive;
- c. hagiografii.

B. *Literatura populară:*

- a. scrieri apocrife: scrieri apocrife, legende biblice, legende hagiografice;
- b. romane.

C. *Literatura istorică.*

D. *Literatura juridică.*

¹¹ G. Mihăilă, *Studiu introductiv*, II. *Originalul slavon al „Învățăturilor” și formația culturală a lui Neagoe Basarab în Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1970, p. 69.

Această împărțire a scrierilor slavone rămâne valabilă și pentru vechile texte românești, atunci când acestea încep să apară, în secolul al XVI-lea. Majoritatea scrierilor slavo-române au fost traduse în românește și au circulat în această limbă. Din secolul al XVI-lea, când începe procesul de traducere în limba română a textelor slavone se păstrează documente bilingve, în care varianta slavonă este însoțită, rând cu rând, de varianta românească. Ceea ce înseamnă că textele slavone erau folosite de vorbitori de limba română, care învățau slavona cu ajutorul lor.

LITERATURA SLAVO-ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XV-LEA

Pentru textele care datează dinaintea secolului al XV-lea, probabilitatea redactării pe teritoriul viitoarelor principate românești este redusă. Din secolul al XV-lea însă, activitatea culturală se întindește și ajunge chiar la o vizibilă înflorire. Acum se constituie așa numitul *scris moldovenesc*, care va fi folosit în Țările Române până în sec. al XVIII-lea¹².

Textele slave cu caracter religios datând din sec. XV existente în Țara Românească și Moldova s-au păstrat sub formă de Evangheliare, Praxii, Apocalipse, Psaltiri, Molitvelnice, Octoihuri, Penticostare, Minee – cărți destinate serviciului religios.

De asemenea, există scrieri dogmatice și exegetice aparținând sfinților Ioan Damaschin, Ion Zlatoust (Gură de Aur), Vasile cel Mare, Grigore Bogoslovul (Teologul), Atanasie al Alexandriei, precum și omilii ale acestora, destinate a fi citite în biserică la sărbători precum Paștele, Rusaliile, Nașterea Domnului etc., la începutul unor posturi sau în diverse alte ocazii.

Dintre scrierile morale poate fi menționată *Lestvița* (Scara), „cuvintele” parenetice ale lui Efreim Sirul, porunci și istorisiri morale ale Avei Dorothei, Sf. Isaia, Sf. Nil etc.

Hagiografiile (viețile sfinților, în slavonă житие), transmise deseori în forme prescurtate, sunt în general de proveniență grecească, cu unele excepții. Dintre cele elaborate direct în slavonă unele interesează în mod deosebit din perspectiva literaturii slavo-române prin informațiile pe care le conțin; menționăm *Viața Sf. Ion cel Nou*, scrisă de Grigore Țamblac în 1402, cu ocazia aducerii moaștelor sfântului de la Cetatea Albă la Suceava (care conține informații despre situația din Moldova), *Panegiricul Sf. Mucenic Gheorghe*, scris de același pe când era egumen la Mănăstirea Neamț, *Viața Sf. Ștefan Decianul* (în care sunt furnizate informații cu caracter istoric despre evenimente care s-au petrecut în sudul Dunării în sec. XIV; Ștefan Decianul a fost învingătorul de la Kiustendil al țarului bulgar Mihail și tatăl despotului sârb Ștefan Dușan. Acesta l-a ucis pe tatăl său pentru a-i lua locul pe tron, după cum se relatează în text. Supranumele „Decianul” i-a fost acordat celui

¹² Ecaterina Șt. Piscupescu, *op. cit.*, p. 39.

ucis fiindcă a întemeiat mănăstirea Deciana, pe care Țamblac o descrie în această „jitie”), precum și viețile sfinților bulgari Gheorghe cel Nou și Nicolae cel Nou, în care apar informații despre viața oamenilor obișnuiți și de la curte în Ungro-Vlahia (Țara Românească)¹³.

Textele de literatură populară datând din sec. XV sunt scrieri apocrife precum: *Vedenia lui Isaia prorocul; Prorocirea lui Isaia, fiul lui Amos, cu hohote de plâns despre ultimii ani; Cuvântul lui Metodie, episcopul patarilor, despre domnia popoarelor de la primul om până la sfârșitul veacului; Întrebările Sf. Epifanie și răspunsurile Sf. Andrei cel nebun; Cuvânt din sfintele cărți despre puterile cerești și cum a fost creat omul; Despre a doua venire a lui Hristos; Despre sfârșitul lumii Antihrist și a doua venire a lui Hristos.*

În manuscrise se mai păstrează legende biblice (vetero- și neo-testamentare) și povestiri morale, dintre care unele vor fi ulterior traduse în românește (e.g. *Viața și povestea Anesetei, fiica lui Pentefrie, cum o cântă Iosif cel prea frumos*). Versiuni românești vor cunoaște și unele dintre legendele hagiografice păstrate din această epocă. De asemenea, romanul *Varlaam și Ioasaf* (păstrat în manuscrise de redacție bulgărească și sârbească din sec. XIV, care se găseau la Mănăstirea Neamț) va cunoaște mai târziu versiuni românești. Până la acestea, bucăți din el vor fi incluse în cea mai importantă scriere slavo-română, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (vezi *infra*).

Textele cu caracter istoric ale secolului al XV-lea sunt rezumate de istorie universală, precum cele care conțin cronică lui G. Amartolos (în versiuni incomplete sau prescurtate). Altele însă sunt deosebit de importante, întrucât conțin primele însemnări istorice făcute la noi. Astfel, în *ms. nr. 136*, la fila 371, se consemnează știrea, datată 6955 (1447), că Roman Vodă a tăiat capul lui Ștefan Vodă, domnitorul Moldovei. Tot din sec. XV (1407) provine Pomelnicul de la Bistrița (*ms. nr. 78*) – o genealogie a domnitorilor Moldovei de la Bogdan la Petru Voievod.

În țară și în afara țării au fost descoperite, în diferite sbornice, cronicile moldovenești din sec. XV–XVI: *Cronica bistrițeană* (1359–1506) a fost descoperită la Tulcea de I. Bogdan. *Cronica putneană* (1359–1525) a fost descoperită la Kiev, într-un sbornic scris la Mănăstirea Slatina. *Cronica moldo-polonă* (1359–1566) a fost considerată o traducere în polonă a cronicii anterioare pentru evenimentele până la 1552 și ca o completare a lui Nicolae Brzeski pentru cele până la 1566. *Cronica anonimă* (1359–1504), păstrată într-un sbornic cu cronici din St. Petersburg, a fost considerată de asemenea, un extras al *Cronicii putnene* găsite la Kiev. *Cronica sârbo-moldovenească* (325–1512) a fost găsită la Mănăstirea Neamț.

Texte cu caracter juridic din sec. XV copiate în Țările Române conțin legiuiri bizantine, bisericești și laice, în versiune slavonă.

¹³ *Ibidem*, pp. 68–69.

**ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE
FIUL SĂU THEODOSIE**

Cea mai importantă realizare din epoca slavo-română este, desigur, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Această scriere, elaborată în limba slavonă acum cinci veacuri, în al doilea deceniu al sec. XVI-lea, a ajuns până azi în forma ei cea mai completă în traducere românească¹⁴. În afară de slavonă și română, cartea a circulat și în limba greacă.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie a avut parte de puternice contestări din partea învățaților care au studiat-o (ceea ce a produs perturbări în receptarea ei de către istoricii filosofiei românești¹⁵). A fost contestată atribuirea ei domnitorului Neagoe Basarab, a fost contestată plasarea ei în sec. XVI și a fost contestată originalitatea scrierii. Aceste contestări își găseau justificare prin plasarea superficială a operei în context istoric: părea aproape imposibil ca o scriere de valoarea *Învățăturilor...* să fi putut ieși din mâinile unui domnitor care a domnit atât de puțin (1512–1521) și într-o epocă atât de zbuciumată. Cu toate acestea, cercetări mai noi, coroborând o multitudine de date istorice, epigrafice, filologice provenite din surse verificate (referințe din alte scrieri, scrisori din epocă, inscripții), au dovedit că argumentele contestatarilor nu se susțin. Editarea critică a *Învățăturilor...* a înlăturat multe prejudecăți înrădăcinate cu privire la această operă.

Autorul lucrării, Neagoe Basarab, s-a născut prin 1482, probabil ca fiu al lui Basarab cel Tânăr (Țepeluș) și al Neagăi, viitoarea soție a lui Pârvu Craiovescu.

¹⁴ Un unic manuscris slavon, fragmentar, din *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, a ajuns până în zilele noastre: este vorba despre *ms. nr. 313* al Bibliotecii Naționale „Chiril și Metodie” din Sofia, descoperit în 1894 în această bibliotecă de slavistul rus P.A. Lavrov. Provenea de la un fotograf pe nume Ivan Karastoianov, care l-a dus în Bulgaria, probabil din România sau, mai puțin probabil, de la Constantinopol. El mai cuprinde doar 113 file de hârtie, reprezentând cam o treime din întregul manuscris și datează din ultimii ani ai sec. XVI-lea, putând fi chiar exemplarul oficial executat pentru Neagoe Basarab sau fiul său, Theodosie, destinatarul scrierii (cf. G. Mihăilă, *Studiu introductiv*, II. *Originalul slavon al „Învățăturilor” și formația culturală a lui Neagoe Basarab în Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1970, pp. 57–60).

În limba română, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* s-a păstrat în 9 manuscrise, dintre care unul de mare importanță (*ms. nr. 109* al Bibliotecii Filialei din Cluj-Napoca a Academiei Române, aparținând domnitorului Ștefan Cantacuzino), datat în 1635 (pentru lista completă a manuscriselor conținând *Învățăturile*, precum și pe cea a edițiilor acestei lucrări, vezi *Notă asupra ediției în Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. cit., pp. 105–121).

¹⁵ Spre ilustrare, vezi Marin Ștefănescu, *Filosofia românească*, București, Institutul de Arte Grafice „Răsăritul”, 1922, pp. 78–80. Autorul acestei istorii a filosofiei românești ezită să-l considere pe Neagoe Basarab drept autor: „Trebuie să recunoaștem că nu avem încă date suficiente pentru a avea un răspuns hotărât în această privință”. Indiferent însă de răspunsul care s-ar fi dat problemei în discuție, receptarea *Învățăturilor...* de către acest istoric al filosofiei românești rămâne deficitară. Oricum, el măcar îi acordă atenție, spre deosebire de Nicolae Bagdasar, care nu mai pomenește deloc această scriere în istoria filosofiei românești care i se datorează.

Crescut de boierii Craiovești – mari ctitori de mănăstiri în Oltenia, în special ctitorii Mănăstirii Bistrița (1498) – el a avut parte de o educație deosebită în limba slavonă (care era, de altfel, singura disponibilă la acea vreme în Țările Române). Accentul pus pe educația tânărului Neagoe trebuie să fi fost cu atât mai ascuțit cu cât, după câte se pare, nu era o certitudine faptul că urma să ocupe Tronul Țării Românești, caz ce ar fi canalizat interesul către formația militară a tânărului¹⁶.

Orizontul cunoștințelor pe care tânărul le putea dobândi ca urmare a trecerii sale prin „școala de slavonie” îl redă destul de coerent tipologia scrierilor slavo-române de mai sus. Cele mai importante scrieri la care autorul *Învățăturilor...* s-a raportat și pe care le-a folosit sunt religioase (*Vechiul Testament, Noul Testament*, predici ale Sf. Ioan Gură de Aur). Așa cum am văzut, acestea alcătuiau o bună parte a scrierilor slavo-române aflate în circulație. Alte tipuri de scrieri, de circulație mai restrânsă, se află, la rândul lor, în relație cu scrierile religioase, față de care apar ca o completare menită să întărească educația morală a celor care le foloseau. Dintre ele, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* reține fragmente din *Panegiricul lui Constantin cel Mare* de Eftimie, patriarhul Târnovei, și din romanul *Varlaam și Ioasaf*.

Un rol deosebit de important în reconstituirea situației culturale a vremii în care a trăit și a domnit Neagoe Basarab îl joacă *Viața Sf. Nifon*, realizată de Gavriil Protul (cuvântul „Protul” este echivalentul românesc al lui πρότος, termenul grecesc desemnându-l pe fruntașul comunității monastice de la Muntele Athos). Aceasta furnizează informații prețioase despre patru domnii (1496–1521): a lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad V (Vlăduț), Neagoe Basarab și a fost scrisă după 1517, anul sfințirii Bisericii de la Curtea de Argeș, despre care se relatează pe larg, poate chiar după 1521¹⁷. Potrivit acestei *Vieți*, patriarhul Nifon, venit prin 1503 în Țara Românească, i-ar fi fost dascăl lui Neagoe înainte de a fi forțat să se retragă la Athos.

Neagoe Basarab s-a căsătorit (înainte de a urca pe tron) cu Despina, descendentă a despoților sârbi din familia Brancovici și nepoata lui Maxim Brancovici, episcop al Râmnicului instalat de patriarhul Nifon și apoi mitropolit al Țării Românești. Doamna Despina știa carte slavonă, după cum atestă o scrisoare autografă către conducătorul sas al Sibiului păstrată de la ea (1513). Theodosie, destinatarul *Învățăturilor...* este al treilea copil al acestei căsătorii. Dar cartea pe care i-o dedică tatăl său conține pasaje care se adresează și surorilor mai mari,

¹⁶ La trei decenii de la căderea Constantinopolului, un prinț creștin ortodox din Balcani nu putea avea alte preocupări în afara armelor. A fost poate un noroc al lui Neagoe că, fiind improbabil accesul lui la tron, a putut să dedice o parte a tinereții învățaturii. Tânărul Neagoe a îndeplinit, în tinerețe, și câteva slujbe, printre care cele de postelnic (cu atribuții diplomatice) și comis.

¹⁷ D. Russo, în *Studii istorice greco-române*, I, București, Fundația pentru Artă și Literatură «Regele Carol II», 1939, p. 31, consideră că fraza „Acestea făcu bunul credincios Domn Io Neagoe vodă; fericită să fie pomenirea lui”, care apare în text, nu este decât o interpolare târzie, *Viața Sf. Nifon* fiind redactată înainte de moartea domnitorului.

Stana și Roxanda, după moartea tatălui lor devenite soțiile lui Radu de la Afumați, domn al Țării Românești, respectiv al lui Ștefăniță, domn al Moldovei, precum și fraților mai mici, decedați (Petru, Ioan și Anghelina). Neagoe Basarab se adresează, în pasaje impresionante, fiului său mai mare, Petru, mort în copilărie, oaselor mamei sale, precum și către două „slugi” ale sale, care „se lepădără de lume și se dăderă vieții călugărești”.

După moartea lui Neagoe (1521) și a fiului său Theodosie (1522), Doamna Despina s-a călugărit, luând numele de Platonida și a murit în 1554 la Sibiu, trupul fiindu-i adus în Țara Românească și îngropat lângă cel al soțului său doi ani mai târziu.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie este alcătuită din două părți: *Începutul Învățăturilor bunului credincios Io<an> Neagoe, Voevodul Țării Ungrovlahiei, carele au învățat pre fiu-său Theodosie Vodă și Partea a doa a Învățăturilor lui Neagoe Voevodul Basarab, Domnul Țării Muntenesti, care au învățat pe fiu-său Theodosie așijderea și pre alții carii vor fi în urma lui de Dumnezeu unși, încorunați Domni și biruitori Țării aceștiia, pentru multe și bogate lucruri cari sînt Domnilor folositoare de sufletu, și vrédnice de cinstea și pohvala Domniei, așijderea și pre toți boiarii săi pre cei mari și pre cei mici.*

Prima parte a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* conține extrase din *Vechiul Testament*, *Panegiricul lui Constantin cel Mare*, *Evanghelie*, omilii ale lui Ioan Gură de Aur, Efrem Sirul și romanul *Varlaam și Ioasaf*, selectate cu scopul de a ilustra reguli de conduită morală, diplomatică, politică și militară ale domnitorului. Înaintea acestora este așezată o cuvântare cu caracter introductiv. Ea formulează explicit și justifică regulile respective.

Selecția textelor dovedește faptul că autorul are o concepție limpede cu privire la atribuțiile domnitorului și exercitarea acestora, precum și capacitatea de a alege din scrierile pe care le cunoștea acele pasaje relevante pentru concepția sa. Istoriile preluate din scrieri de mare autoritate sunt însoțite de considerațiuni cu caracter moral ale celui care le-a selectat. Având în vedere faptul că scopul lucrării este educativ, procedeul se dovedește eficient, ceea ce a permis circulația *Învățăturilor...* multă vreme după elaborarea lor. Concepția lui Neagoe Basarab cu privire la atribuțiile domnitorului și exercitarea lor nu este formulată explicit în carte, ea *reiese* din expunerea unor situații concrete și din explicațiile date asupra lor.

Partea dintâi. Cuvântul 1, cu care încep *Învățăturile...*, debutează cu o puternică afirmație a credinței creștine a autorului, care se exprimă sub forma cerinței adresate fiului său și celor apropiați de a preamări pe Dumnezeu Creatorul și Judecătorul întregii făpturi. Marile daruri făcute omului de Creator (prezentate simultan cu utilizările lor nedemne de om, pentru a-l stimula pe învățacel să nu procedeze astfel) se vor respecta cu cea mai mare grijă („Să păziți precum iaste legea și obiceiul și să vă feriți de toate răotățile și scărnaviile și spurcăciunile și să

vă rugați lui Dumnezeu cu frică și cu cutremur, ca să se milostivească de voi”¹⁸). Omul se cuvine deci să primească cu demnitate darurile de seamă ale lui Dumnezeu, precum trupul său, mintea și cuvântul (rațiunea), care laolaltă sunt „firea ființii noastre ceii omenești”¹⁹.

Mai presus de darurile omului de rând – care este totuși beneficiarul întregii Creații (neînsuflețite și însuflețite) – se găsesc „împărățiile și domniile céste după pământ”²⁰, care n-au fost încredințate de Dumnezeu tuturor, ci împăraților vremelnici, între care se numără autorul cărții și fiul său. „Împărăția vremelnică”, are ca model Împărăția veșnică, acordată de Dumnezeu Fiului Său.

Pentru a putea urma modelul etern, exercitarea funcției împărătești pe pământ are nevoie obligatoriu de „învățătură”. Împărații vremelnici sunt avertizați: „primiți învățături, ca să nu să mânie cândva Domnul spre voi și să periți din calea dreptului, când se va ațîța de pripă urgiia lui”²¹. Elaborarea unei scrieri precum cea de față capătă astfel o puternică justificare. Nu mai puțin important, necesitatea ca „împăratul” să primească „învățătură” capătă la rândul ei o justificare. Considerăm că această necesitate a dobândirii „învățăturii” de către cel menit să conducă oameni este deosebit de importantă ca fapt cultural al secolului al XVI-lea românesc. În virtutea ei, drepturile de a domni (care decurg din legile omenești) sunt subordonate drepturilor conferite de asimilarea „învățăturii” (care-l conformează pe împăratul vremelnic Împăratului veșnic). În această concepție se poate recunoaște ideologia imperială bizantină. Se recunosc, de asemenea, și conduitele domnitorilor Țărilor Române din secolele următoare. Domnitorul poate ajunge la tron datorită obiceiurilor, dar rămâne pe el și izbândește în faptele lui datorită conformării la „învățătura” la care se referă Neagoe.

„Învățătura” în cauză nu are nimic în comun cu educația în sens renaștător și apoi modern. Din punct de vedere formal, nu se prezintă ca un tratat științific, ci ca un text înzestrat cu autoritate (în sens religios și politic, ca și în sensul relației tată-fiu, dar nu epistemic). Din punct de vedere al înțelesului modern al filosofiei, *Învățăturile...* nu s-ar înscrie în perimetrul filosofiei.

Dar pentru un lung interval de timp, care se întinde din Antichitatea târzie până la sfârșitul Evului Mediu, ar fi fost acceptată ca scriere filosofică. Chiar dacă nu face apel la raționament și la alte procedee demonstrative specific filosofice, ea nu este deloc lipsită de reguli și recomandări care să orienteze acțiunea. Domnitorul este dator să respecte aceste reguli și recomandări („légea și obicéiul”), așa cum orice om este dator să respecte regulile și recomandările prin care darurile dumnezeiești

¹⁸ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moșil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1970, pp. 126–127.

¹⁹ *Ibidem*, p. 125.

²⁰ *Ibidem*, p. 128.

²¹ *Ibidem*.

sunt păstrate și folosite, fără a fi alterate. Ținta „învățurii” este fapta. Cunoștințele sunt secundare.

Împăratul vremelnic (domnitorul) este dator:

1. să judece drept, adică să-și exercite corect prerogativele judecătorești („să nu omori pre niminea fără de judecată dreaptă și fără de ispovedanie, ca să nu fii și tu junghiat [fără] de milă, ca noatenii și ca mieii; că sângile omului nu iaste ca sângile vitelor sau ca al păsărilor, ci iaste într-alt chip, sânge curățit cu sfântul sânge al Domnului”²²). Neagoe Basarab justifică datoria domnitorului de a judeca cu dreptate prin datoria omului de a folosi cum se cuvine darurile lui Dumnezeu.

2. să fie blând în exercitarea puterii, cerință justificată prin blândețea de care Dumnezeu însuși dă dovadă în raport cu greșeala omenească („omul, deși cunoscu el însuși păcatul și vina sa, iar Dumnezeu tot îl lăasă să fie încoronat cu cinstea și cu slava cea dintâi, și mărirea lui nu o strică”²³).

3. să respecte, ca oricare alt om, curățenia trupească („tot omul, sau împărat sau domnu, sau sărac sau mișel, sau biruatoriu, iaste datoriu să să păzească din tinerétele sale în frică și în cutremur de toate spurcăciunile, [de curvie și de toate înfierbântările] trupești, care sîntu din ațâțarea și din îndemnarea diavolului, și de alte necurății de toate”²⁴).

Respectarea celor trei cerințe de mai sus condiționează continuitatea în exercitarea demnității împărătești, încălcarea lor duce la decăderea din ea. O antiteză reluată de multe ori („de vei face poruncile lui Dumnezeu, Dumnezeu îți va fi de ajutor în toate” / „de nu vei face voia lui Dumnezeu, el va lua de la tine domniia”; „de vei face poruncile lui Dumnezeuși vei păzi légea lui, el îți va înmulți vrémea împărăției tale” / „de nu-ți va fi grijă de poruncile lui Dumnezeu, nici nu vei băga în seamă învățătura mea, păzește-te și te feréște”). Neagoe Basarab, insistă asupra „învățurii” și-i comunică cititorului de ce o face. Sentimentele lui părintești au un cuvânt de spus aici:

„să nu pae cuiva rău, sau să aibă vreo împutăciune spre noi pentru acéste cuvinte, că spre folosul sufletelor voastre ne-am nevoit, din adâncurile inimii, și v-am adus aminte”²⁵.

Importanța pe care o acordă asimilării „învățurii” ne apare cu atât mai profundă cu cât punem scrierea domnitorului în contextul epocii sale. O mulțime de domnitori se succedaseră rapid, majoritatea sfârșindu-și viețile în chip sângeros, nu doar datorită agresorilor din afară, ci și conflictelor din propriile familii.

Restul Părții întâi a *Învățăturilor...* este dedicat ilustrării – prin referire la întâmplări „istorice” (desprinse din *Biblie* sau din scrieri hagiografice și „populare”) – a consecințelor respectării sau nerespectării celor trei datorii ale „împăratului

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 132.

²⁴ *Ibidem*, p. 137.

²⁵ *Ibidem*, p. 139.

vremelnic”. Relatarea istorică a lui Neagoe ia adesea înfățișarea pe care o vor avea ulterior cronicile românești.

Povestea celor doi fii ai lui „Ilia preotul” din *Regi I* este preluată de Neagoe pentru a arăta că virtuțile părinților nu-i protejează pe descendenții care abuzează de puterea lor. O altă pildă este furnizată de primul rege al evreilor: ridicat împărat peste oamenii din poporul său, deși provenea „den oamenii săraci”, Saul ajunge nedrept și nemilos, căderea (pe care o cunoaște dinainte de a avea loc) fiindu-i binemeritata pedeapsă. În schimb, prin capacitatea sa de a-și recunoaște și îndrepta greșelile săvârșite, succesorul său David își menține domnia pentru sine și urmașii săi. Neagoe subliniază însă că micile greșeli ale marelui rege au avut consecințe cumplite asupra supușilor săi, mulți suferind, alții pierzându-și viețile din cauza regelui lor, el însuși fiind cât pe ce să ajungă la propria prăbușire.

Dreptatea lui Solomon, datorată „înțelepciunii” cerute și obținute de la Dumnezeu, îl face să fie respectat de toți cei care-i sunt supuși, dar până și Solomon încalcă porunca de a păzi curățenia trupească, „și-și lo mueri lui den neamuri streine”²⁶. Încălcarea unei porunci atrage încălcarea alteia, de și mai mare gravitate („zidi Solomon capiște idolilor și alte lucruri spurcate și împutite”), ceea ce-l conduce pe înțeleptul împărat în pragul prăbușirii. Marile merite ale părintelui său, precum și meritele proprii din tinerețe, fac ca prăbușirea să nu fie totală. În special meritul de a fi cerut și dobândit de la Dumnezeu, în tinerețe, „inimă pricipătoare” (variantă „inimă înțelegătoare”) și „înțelepciune” îl salvează pe bătrânul Solomon, lipsit de minte și înțelepciune datorită exceselor trupești.

„Învățătura” lui Neagoe către ai săi, după înfățișarea pildelor lui Ofni și Fineos, fiii lui Ilia, Saul, David și Solomon este limpede:

„Dreptul acéia nimeni să nu să amăgească și să să ție mare, măcar să fie împărat, măcar domnu, măcar boiariu, măcar fiește ce va fi; că acéstea toate Dumnezeu le dă, Dumnezeu le ia”²⁷.

Povestea biblică a lui Rovoam și Ierovoam este aleasă de Neagoe pentru a ilustra un alt caz: al domnitorului care ignoră sfatul bun dat de „cei bătrâni” și ia hotărâri contrare celor pe care i le sugerează aceștia. Lipsa de înțelegere a lui Rovoam față de rugămintele celor pe care-i stăpânea (i.e. încălcarea datoriei de a exercita puterea cu blândețe) duce la restrângerea de către Dumnezeu a autorității sale, o parte a domniei revenindu-i lui Ierovoam. Neagoe recomandă așadar fiului său să guverneze cu ajutorul „bătrânilor” și să-și trateze cu respectul cuvenit toți supușii, chiar și pe cei înclinați să greșescă:

„Boiarii tăi și sfetnicii tăi cei buni foarte să-i cinstești și să-i mărești, și pre alți boiari, carii vor fi mai mici și mai de jos, și căpitanii, cu toată bucuriia să-i

²⁶ *Ibidem*, p. 153.

²⁷ *Ibidem*, p. 155.

veselești, și pre toți voinicii carei să vor nevoi să îngăduiască lui Dumnezeu cu credință și dreptate, tu-i dăruiaște și numaidecât îi rădică și-i boierește, ca să-ți slujească domniei tale cu credință bună și cu frica lui Dumnezeu, ca niște creștini dreپți și adevărați. Și să ascuți la judecată de sfētnicii cei buni și de mărturiile cele addevărate și credincioase (...) Și pre oamenii cei răi și greșiți cruțează-i și fii îndurătoriu spre dânșii, ca și pre tine să te cruțeze Dumnezeu și să[-i] fie milă de tine”²⁸.

Povestea lui Ahav care, prin intermediul înscenărilor și mărturiei mincinoase, îl ucide pe Navuthei și-i acaparează averea este aleasă de Neagoe pentru a ilustra modul în care greșelile celui care guvernează se întorc împotriva lui și urmașilor lui. Regretul lui Ahav pentru crima comisă amână într-o primă fază deznodământul istoriei sale, ceea ce-i prilejuiește lui Neagoe exclamații dureroase („Că părinții greșescu, iar feciorii să căznescu, încă și până la al treilea și al patrulea neam! Dreptu acēia vă feriți toți de răutăți, că cuvântul lui Dumnezeu nici într-un chip nu să întoarce făr’ de izbândă”²⁹). Dar acumularea greșelilor îl aduce în cele din urmă, pe el familia lui, la un sfârșit cumplit.

Ezechia, om drept și domnitor ireproșabil, reușește, în pofida slăbiciunii supușilor săi, să-i biruiască pe asirieni. Ezechia nu se pierde cu firea în fața groazei pe care le-o inspiră evreilor invadatorii asirieni și-și pune nădejtile în Dumnezeu. Acesta distruge armata asiriană, însuși Senaherim, regele Asiriei fiind apoi ucis de propriii săi fii. În schimb, viața suferindului Ezechia este prelungită de Dumnezeu cu cincisprezece ani. Dar, o dată cu darul primit, Ezechia săvârșește și eroarea fatală: el le arată babilonienilor, care-i aduc la rândul lor daruri, propriile bogății, ațâțându-le lăcomia. Avertizat de profetul Isaia asupra greșelii săvârșite și urmărilor ei, Ezechia dovedește o stranie nerecunoștință pentru prelungirea propriei vieți și îi dă o replică asemănătoare binecunoscutei „după mine, potopul!”. Neagoe Basarab, comentând îndurerat întâmplarea, recomandă:

„să cade să te ferești de păgâni (...), măcar de țe-ar fi și frate și să fii născut cu dânșul dintr-o mumă, tot încă mai multu și mai tare să te ferești de dânșul (...) de vom iubi noi pe unii ca aceștea, iar dragostea lui Dumnezeu să va lua de la noi”³⁰.

În antiteză cu Saul, Ahav, Ezechia și celelalte personaje vetero-testamentare de mai sus, ilustrând cu putere erori grave în exercitarea atribuțiilor de „împărat

²⁸ *Ibidem*, pp. 158–159.

²⁹ *Ibidem*, p. 161.

³⁰ *Ibidem*, p. 171. Referirea lui Neagoe la „păgâni” care ar putea să fie frați născuți dintr-o mumă nu este pur imaginară. Unii membri ai familiilor domnești și marii boierimi locale din vremea lui Neagoe (și de după) trecuseră la Islam și acționau ca instrumente ale turcilor. Faptul că – datorită puterii otomane, a căror protecție o obțineau cu ușurință, acești renegați se bucurau de influență în Moldova și Țara Românească – îi făcea deosebit de periculoși. Turcii știau să folosească cu pricepere asemenea instrumente pentru destabilizarea domniilor din principate.

vremelnic”, Neagoe îl așează pe împăratul roman Constantin cel Mare. Biografia acestuia, preluată dintr-un text aflat la vremea respectivă în circulație (vezi *supra*), este în cea mai mare parte imaginară. Ea apare ca un fel de replică la povestea, de asemenea imaginară, a lui Alexandru cel Mare (*Alexandria*), de largă circulație și ea, în care sunt relatate faptele de vitejie ale unui rege care a supus întreaga lume, fără să dea dovadă de virtuțile unui bun „împărat vremelnic”. Intenția lui Neagoe nu era însă de a elabora o lucrare științifică. Împăratul Constantin este, pentru el, modelul cel mai apropiat de ideal al domnitorului creștin, care trebuie urmat de orice principe care-și exercită corespunzător funcțiile. Un asemenea principe se cuvine, totodată, respectat și iubit de supușii săi, revoltele împotriva sa fiind revolte împotriva hotărârii lui Dumnezeu³¹. Această idee este întărită apoi de relatarea revoltei lui Avesalom contra tatălui său, regele David; cu aceasta, după întreruperea constituită de legenda lui Constantin, *Învățăturile...* revin la izvoarele biblice. Povestea lui Constantin și cea a revoltei lui Avesalom sunt alese de Neagoe pentru a ilustra deznodământul nefericit al împotrivirii față de conducătorul drept. Revolta lui Avesalom contra tatălui său are în plus, pentru epoca la care a scris Neagoe (cutremurată de teribile lupte între diverși pretendenți la tronul Țării Românești, care au avut ca efect slăbirea puterii de rezistență față de adevărații inamici), o semnificație aparte. Neagoe subliniază că înclinația regelui David de a nu se răzbuna pe fiul său răzvrătit nu-l scutește pe acesta de a-și primi pedeapsa cuvenită.

Prima parte a scrierii lui Neagoe, *Începutul Învățăturilor bunului credincios Ioan Neagoe, Voevodul Țării Ungrovlahiei...* apelează, în continuare, pentru a da și mai multă greutate necesității de a se respecta cele trei cerințe (dreptate, blândețe și puritate) la pilda împăratului care trimite slugile să cheme oameni la nuntă (*Evanghelia după Matei*), interpretând-o cu ajutorul *Omiliei 69* a lui Ioan Gură de Aur. De asemenea, povestirile, culese din *Varlaam și Ioasaf*, referitoare la aparențe înșelătoare (povestirea celor patru coșciuge din lemn, a privighetorii eliberate, a inorogului, a omului care avea trei prieteni), pe care Neagoe le așează în contextul dat de „scriptura legii noae”³² (adică creștine), sunt incluse în text pentru a consolida convergența dintre mesajele vetero- și neo-testamentar asupra imperativelor dreptății, blândeții și purității. Totodată, ultimele „învățături” din *Partea dintâi* fac tranziția la *Partea a doua*, cu un caracter practic mai pregnant.

Din punct de vedere literar, compoziția părții întâi ai *Învățăturilor...* denotă stângăcii. Unitatea expunerii lasă de dorit, după canoanele literare moderne. Dar

³¹ Constantin cel Mare (274–337 d.Hr.), fondatorul Constantinopolului, capitala Imperiului Bizantin recent cucerită de turci, este prezentat ca învingător al unor „păgâni foarte răi și iuți” din cetatea Viza (Bizanția) (*ibidem*, p. 177); ulterior, aflăm cine sunt aceștia, Constantin fiind denumit *biruitor al turcilor*: „cându să bătea cu turcii dela Vizantiia, el căută spre ceriu și văzu scris ceriul cu stéle, și zicea acéle scripturi așa: «Cheamă în ziua grijii tale și te voi izbăvi și mă vei proslăvi»” (*ibidem*, p. 185). *Biruitorul turcilor* nu e un anacronism. Constantin este ales deliberat să ilustreze „împăratul vremelnic” creștin – într-o declarație politică limpede.

³² *Ibidem*, p. 214.

Neagoe Basarab nu avea deloc ambiții literare și nici epoca lui nu era de natură să aprecieze rafinamentele unui text literar. Scopul lui Neagoe nu este de a fermeca cititorul, ci de a transmite „învățăturii” obligatorii pentru oricare „împărat vremelnic”; reușește să facă acest lucru fără să recurgă la procedee prețuite de literați. Momentele de sinceritate față de cititor, insistența cu care solicită înțelegere din partea acestuia ne emoționează încă. Autorul dovedește grijă și dragoste față de cei cărora li se adresează.

Partea a doua a Învățăturilor lui Neagoe Voievodul Basarab, domnul Țării Munteneghi... se deosebește de cea dintâi prin compoziția ei încă mai puțin unitară decât prima. Dincolo de compoziție, totuși, legătura dintre elementele ei poate fi sesizată. De asemenea, poate fi sesizată și legătura cu *Începutul Învățăturilor bunului credincios Io<an> Neagoe, Voievodul Țării Ungrovlahiei, carele au învățat pre fiu-său Theodosie Vodă*. În această parte, Neagoe Basarab oferă cititorilor săi nu doar „învățăturii”, ci și indicații precise privind felul în care domnitorul trebuie să organizeze diplomația, armata, ierarhia feudală bisericească și laică din țara sa, chiar și întâmplările de zi cu zi ale curții (de exemplu, modul în care se cuvine să ia masa domnul, să primească soliile, să se pregătească pentru luptă). Faptul că, în unele cazuri, el face apel la propriile acțiuni (instalări de înalți ierarhi, ceremonii funerare, discursuri ținute la ocazii solemne etc.), incluzând în text, ca atare, documente elaborate cu ocazia acestor acțiuni, se datorează nevoii de a ilustra concret indicațiile date. Prezența, în aceste documente a unor elemente care provin din surse bizantine sau slavone se explică prin faptul că, la rândul lor, acțiunile lui Neagoe Basarab se raportau la modele recunoscute. El *nu putea* să nu se folosească de aceste elemente; originalitatea excesivă i-ar fi slăbit autoritatea, în loc de-a o întări. Succesorii săi pe tronul Țării Românești vor avea astfel un model de urmat (faptul că un domnitor de mai târziu a fost posesorul unuia dintre manuscrisele ajunse până azi – vezi *supra* – dovedește că modelul a fost, de altminteri, urmat vreme de două veacuri).

Analog începutului părții întâi (care afirma necesitatea preamăririi Creatorului), partea a doua începe prin cerința preamăririi Maicii Domnului și a cinstirii icoanelor – elemente de mare importanță pentru teologia bizantină posteroară epocii iconoclaste. Domnitorul se adresează apoi înaltelor fețe bisericești și laice, precum și întregului popor al țării sale („patriiarși, către vlădici, către episcopi, către boiari și către egumeni, către bogați și către cei săraci”³³), declarându-și hotărârea de a îndeplini datoriile care-i incumbă în calitate de „păstor al turmei sale”³⁴ și cerându-le tuturor să procedeze la fel.

Secțiunea următoare „Cartea lui Neagoe Voievod către chir vlădica Macarie și către alții egumeni și ieromonahi și preoți și către tot clirosul, cându au îngropat a

³³ *Ibidem*, p. 230.

³⁴ *Ibidem*, p. 231.

doao oară, în Mănăstire la Argeș, oasele mume-sei, Doamnei Neagăi, și ale coconilor lui, Petru Voevod și Ioan Voevod, și a Doamnei Anghelinii. Cu cuvinte și învățături de umilință”, de o deosebită forță emoțională, face referire la un eveniment deosebit de important al domniei lui Neagoe Basarab, sfințirea Bisericii de la Curtea de Argeș (care a avut loc pe 15 august, în urmă cu exact 500 de ani). Ea este continuată de „Pildă pentru ceia ce fac milostenie, și pentru viața lumii aceștia. Din cartea lui Varlaam”, dedicată perfecționării morale prin intermediul unor istorioare exemplare, comentate de autor.

Prin „Altă învățătură, iarăși a lui Neagoe Voevod cătră iubitul său cocon și cătră alți domni. Cum și în ce chip vor cinsti pre boiari și pre slugile lor care vor sluji cu dreptate”, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* capătă o direcție practică. Domnitorul îi recomandă succesorului său să-i continue conduita față de cei care îi sunt alături, evitând pedepsele excesive și înclinând spre iertarea greșelilor săvârșite de aceștia, nu din slăbiciune, ci dintr-un motiv solid justificat. Cei care îl slujesc pe Domnitor își periclitează grav, ca și el, capetele; fără să afirme explicit cât de dificilă era exercitarea puterii în epoca sa, Neagoe reușește să ne facă să înțelegem acest lucru:

„Iar acum, fătul meu, eu te las să fii gard grădinii mele și să o păzești, cum am păzitu și eu. Că deaca o vei păzi și vei fi gardul [împrejurat] ca zidul de piatră, cum am fost și eu, deacii ei cum cugeta să-și vërse sângele și-și vor pune capetele pentru mine, așa-și vor vărsa sângele și-și vor pune capetele pentru tine – și niciodată nu vor da spatele vrăjmașilor voștri”³⁵.

Conduita față de însoțitorii Domnitorului este detaliată în „Învățătură iar a lui Neagoe Voevod cătră coconii săi și cătră alți de Dumnezeu aleși Domni. Cum vor pune boiarii și slugile lor la boerie și la cinste și cum îi vor scoate dintr-acéstea, pentru lucrurile lor.”

Recomandări privitoare la ceremoniile Curții domnești sunt formulate în „Iar a lui Neagoe Voevodul învățătură cătră fie-său Theodosie și cătră alți Domni, cătră toți. Cum să cade domnilor să șază la masă și cum vor mânca și vor bea”, „Învățătură a lui Neagoe Voevod și cătră alți Domni, cătră toți, pentru solii și pentru războaie”. Această parte a scrierii, ca și cele trei următoare, privind modul de exercitare a justiției de către Domnitor („Cuvânt pentru judecată, care au învățat Io<an> Neagoe voevod pre fie-său Theodosie și pre alți domni, pre toți. Cum și în ce chip vor judeca”, „Învățătură a lui Io<an> Neagoe voevod cătră fie-său Theodosie vodă și cătră alți domni, cătră toți, ca să fie milostivi și odihnitori”, „Învățătură a lui Io<an> Neagoe voevod care au învățat pre fie-său Theodosie voevod și cătră alți domni, ca să nu fie pizmătăreți nici să facă rău pentru rău”) constituie partea cea mai originală a scrierii, reflectând experiența directă a autorului de „împărat vremelnic”.

³⁵ *Ibidem*, p. 254.

În încheierea acestei părți practice a *Învățăturilor...* este așezată „Vorba lui Io<an> Neagoe voevod către fie-său Theodosie Voevod și către alți domni, carii vor fi în urma lui biruitori țării aceștia, pentru pecetluirea cărții aceștia. Că aceste cuvinte sîntu în loc de peceți cărții aceștia” (din care reproducem câteva rânduri, anticipând formule din *Divanul* scris de Dimitrie Cantemir peste aproape două sute de ani: „să nu vă amăgiți carea cumva într-această lume deșartă, că nu veți afla nici o îndreptare și nici o întemeiere într-înșă, fără numai cât ne înșală și apoi va să tragă cu pohtele ei”³⁶), precum și „Rugăciunea lui Io<an> Neagoe voevod, care au făcut la eșirea sufletului său către Domnul nostru Iisus Hristos, și ertarea carea s-au ertat de către coconii săi și de către cocoane și de către boiarii săi cei mari și cei mici și de către alte slugi ale sale, de către toate. Cu cuvinte de umilință” care, în ciuda titlului, nu trebuie totuși considerată ca alcătuită de către altcineva (după cum reiese din pasajul următor, în care autorul formulează ceea ce ar dori să pronunțe în ceasul morții sale, nu se relatează ce către altcineva ceea ce ar fi spus: „Ci însă, Doamne, eu sunt zidirea ta și casa ta, pentr-acéia nu mă lăsa în mâinile satanii, nici să fiu încuiat în pușcăriile iadului, să nu se bucure satana de mine, zidirea și robul tău, NEAGOE”³⁷ – vezi și în continuare).

Finalul *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* include un „Cuvânt de învățătură al bunului creștin Domn Neagoe voevod, Domnul Ungrovlahii, către 2 slugi credincioase ale sale și dragi, carele se lepădară de lume și se dederă vieții călugărești”, care a dezorientat interpreții și a alimentat convingerea că întreaga scriere nu putea fi elaborată de cineva care, din poziția de șef politic și militar, face un elogiu al retragerii din lume³⁸.

Cea de-a doua parte a scrierii voievodului Neagoe Basarab, pe lângă momentele de mare intensitate emoțională pe care le cuprinde (în afară de discursul către oasele mamei sale, amintim aici marea rugăciune a ridicării armelor și „rugăciunea lui Io<an> Neagoe voevod, care au făcut la eșirea sufletului său”, care nu sunt singurele), oferă indicații precise, adevărate modele pe care succesorii Domnitorului le pot imita în situații asemănătoare, inevitabile pentru orice „împărat vremelnic”. Ar merita examinate mai în detaliu, ceea ce nu putem realiza, din păcate, în paginile de față.

³⁶ *Ibidem*, p. 316.

³⁷ *Ibidem*, p. 335 (cu majuscule în textul original).

³⁸ De notat faptul că numele celor două „slugi credincioase” sunt Iosaf și Varlaam, ceea ce trimite explicit la personajele romanului popular cu aceleași nume. Este vorba, așadar, despre o convenție, un model de discurs pe care destinatarul *Învățăturilor...* ar trebui să-l urmeze în situații asemănătoare. Retragerea în mănăstiri a unor personaje importante (inclusiv „împărați vremelnici”) nu era un eveniment excepțional în epocă. Gestul nu însemna neapărat ieșirea completă din viața socială și politică, multe asemenea „retrageri” conducându-i pe cei care le săvârșeau la ocuparea unor funcții importante în ierarhia ecleziastică. Domnitorul avea nevoie ca înalții ierarhi să-i fie favorabili și avea interesul să îndrume apropiați de-ai săi în această direcție.

REMARCI FINALE

Pentru o receptare corespunzătoare a literaturii slavo-române, cunoașterea împrejurărilor istorice în care a apărut și s-a dezvoltat este obligatorie. Este vorba despre împrejurări deosebit de complicate, de consolidare a unor state nou întemeiate, înconjurate de adversari mai puternici.

Textele slave împrumutate în secolele XV–XVI de Țările Române au slujit consolidării administrative și bisericești a acestor state. S-a împrumutat din sudul Dunării tot ceea ce se afla la îndemână în contextul dat. Când situația de urgență a fost depășită, după un secol, s-a trecut la traducerea în limba română a ceea ce exista deja pe teritoriul Țării Românești și Moldovei.

Învățăturile lui Neagoe Basarab reprezintă o mare realizare a vremii ei. Că lucrurile așa stau o dovedește faptul că a fost păstrată, tradusă în românește și utilizată atât de mult timp de cei cărora li se adresa. Ultimul Domnitor dinaintea epocii fanariote deținea un exemplar din această scriere și, putem afirma cu oarecare siguranță, îl folosea.